

ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА УРЯДУ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРНО- ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЗАКАРПАТТІ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Сьогоднішнє Закарпаття, як складова і невід'ємна частина України, пройшло в своєму історичному розвитку складний і неоднозначний суспільно-політичний, економічний та культурний шлях у складі держав різних режимів і культур, котрі намагалися використати його становище в своїх інтересах. Закарпаття постійно входило у сферу інтересів різних держав, займаючи вигідне геополітичне розташування. Воно зазнавало і мав значний вплив як Заходу, так і Сходу. Але закарпатці, як аргументовано доводить один із скрупульозних дослідників історії, соціально-політичного, правового та економічного розвитку краю М.М.Болдижар, незважаючи на складність соціально-економічних умов свого життя, долямо та виважено ставилися до різних державно-політичних режимів та економічних реформ, що проводилися ними в краї [1].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники чимало уваги приділяли різним проблемам на тому чи іншому історичному етапі розвитку Закарпаття, але з поля зору науковців випала така важлива проблема, як вклад урядом Чехословацької Республіки капіталу в народне господарство та культуру Закарпаття (тодішня офіційна назва Підкарпатська Русь) за двадцять років його перебування в складі тоталізованої, найбільш демократичної держави того часу в Європі, якою була Чехословаччина.

Правда, дослідники зверталися і до цього періоду нашої історії, давали йому суспільно-політичну, економічну характеристику та оцінку. Однак вони були неоднозначні, бо нерідко базувалися на поверховості, бездоказовості - висмикувалися окремі факти з цілісного процесу. Відсутність наукового підходу та аналізу, чітких методик дослідження теж сприяли цьому. Таке спотворення, драматизація і суперечливість оцінок, в більшості негативних, були підпорядковані ідеологізованому підходу, що його вимагала марксистсько-ленінська методологія.

Проблемами Закарпаття 20-30-х років ХХ століття, переконливо доводить один із провідних дослідників Закарпаття та Чехословаччини І.Гранчак, займається порівняно мало

дослідників. Найактивніше працюють у цьому напрямі професори М.Болдижар, М.Вегеш, В.Гомоний, вчитель М.Кляп, а між тим багато питань історії краю цього часу чекають дослідника. Про важливий період закарпатської історії потрібно сказати нове, правдиве слово. Це стосується не лише питань розвитку культури, освіти, національної ідеї, але й економіки, промисловості, будівництва, сільського і лісового господарств [2].

Актуальність дослідження даної проблеми зумовлена ще й тим, що останнім часом навколо неї ведуться різного роду спекуляції. З цього приводу М.Болдижар зазначає: "Важко передбачити, якою б була доля закарпатських русинів, українців, угорців, німців та інших національностей, якби в 1919 році наш край, згідно з рішенням Хустських зборів 21 січня 1919 року, воз'єднався з Соборною Україною, яка уже в кінці 1919 - на початку 1920 років повністю стала радянською, більшовицькою. Законмірним із цього впливає запитання: від чого більше витратило населення нашого краю - від двадцятирічного перебування в складі цивілізованої демократичної держави, чи якщо б воно цей же період було складовою частиною комунобільшовицької республіки. Чомусь про це ніхто із "найсвідоміших" нічого не пише" [3].

З приводу злуки Закарпаття з Чехословацькою політичний діяч Підкарпатської Русі, згодом президент Карпатської України Августин Волошин сказав: "... в той час був це єдиний правильний вихід із положення - зв'язати нашу долю із слов'янським народом" [4].

Правда, - продовжує свою думку М.Болдижар, - зте ми багато пишемо про колонізаторську політику масариківського уряду на Закарпатті. Підстави для цього, безперечно, є. Але, на жаль, більшість публікацій на цю тему рідко підкріплюються конкретними цифровими матеріалами, мають емоційно-публіцистичний характер.

Поряд з цим, ми майже не зустрічаємо конкретних наукових публікацій про інвестиційну діяльність Чехословацьчини щодо Закарпаття. Лише такі порівняльні конкретні матеріали дали б можливість робити ті чи інші висновки.

Про актуальність інвестиційної політики свідчать навіть події 1945 року, зокрема радянсько-чехословацький Договір про Закарпатську Україну та підписаний протокол, як додаток до нього, в якому зазначалися зобов'язання Радянського Союзу

перед Чехословацькою щодо компенсації "за Закарпатську Україну" [5].

На основі маловідомих джерел і деяких опублікованих матеріалів М.Болдижар і О.Грін всупереч усталеній думці щодо інвестицій уряду Чехословацької Республіки у розвиток Підкарпатської Русі аргументовано стверджують. Чехословацьчина вилучила у розвиток нашого краю єстідні інвестиції [6]. З цього приводу виникають питання. По-перше, чи не тому відродотловні радянські дослідники замовчували цей факт. Адже СРСР мав відшкодувати Чехословацьчині, але не відшкодував, матеріальні витрати з виходом із її складу Закарпаття. По-друге, як не без підстав підмітив М.Макара, питання про компенсацію інвестицій, вкладених у міжвоєнний період в економіку Підкарпатської Русі до уваги не було взято на переговорах представниками Радянського Союзу, хоч воно обґрунтовано ставилося перед ними з боку Чехословацьчини [7]. Отже, проблема ця слугувала деяким політичним кодам для дискредитації політики уряду Чехословацьчини щодо Підкарпатської Русі, була предметом політичних інтриг у зв'язку з небажанням її цивілізовано розв'язати.

Актуальність та доцільність нашого дослідження детермінується декількома групами чинників. По-перше, власне ніяким інтересом до багатого і водночас недослідженого вкляту нашої історії - характером інвестиційної політики уряду Чехословацьчини щодо Закарпаття. По-друге, об'єктивною потребою в ґрунтовному вивченні цього феномену. По-третє, вагомністю тих уроків, які можна винести для сьогодення на основі комплексного вивчення і використати результати дослідження для подальшого розвитку теорії і практики сьогодення. Звичайно, історико-політичні та соціально-економічні реалії 20-30-х років ХХ століття звичною мірою відрізняються від нинішніх (наприклад, Крим), але в багатьох аспектах генезису економіки, інвестицій є прями аналогії, що стосуються головним чином радянського періоду та становлення незалежної держави України та її розбудови після розпаду багатонаціонального СРСР.

Необхідно підкреслити, що з входженням Закарпаття до складу Чехословацьчини, остання отримала зруйновану систему національної освіти. Руїнація проводилася Австро-Угорським режимом свідомо і цілеспрямовано. У своїй шовіністичній політиці він не цурався ганебних засобів, методів і форм щодо денационалізації населення Закарпаття. Особливо це яскраво

засвідчують останні десятиріччя XIX і початку XX століть, зокрема напередодні Першої світової війни (див. таблицю 1) [8].

Таблиця 1
Ріст закриття русинських (українських) шкіл на Закарпатті (1880-1907 рр.)

Роки	Всього шкіл з українською мовою навчання	Ліквідовано шкіл	% ліквідованої шкіл	Залишилося шкіл
1880-1890	393	182	46,31	211
1890-1900	211	116	54,97	95
1900-1907	23	23	100	0

Примітка: У роки Першої світової війни мадзьарській шовіністичній піднявся ще далі - були ліквідовані також і мислени "угорсько-рутенські" школи, яких на той час було 34

Щодо загального стану шкільництва в краї на час входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини, то він був також невтішним не тільки для русинів (українців), а й для інших національностей (див. таблицю 2) [9].

Таблиця 2
Стан шкільництва на Закарпатті в 1917-1918 навчальному році (доба Австро-Угорщини)

Всього шкіл	Народних (початково-вих.)	Горшків (початково-середніх)	Гімназій	Училищ семінарій	Торгових	Господарських	Спеціальних (8 тч для глухонімих і розумово-відсталі)
541	517	8	3	3	2	5	3

Примітка: Усі школи, за винятком декількох народних церковних, були з угорською мовою викладання, школи, за в

Чехословаччина публічно засудила політику Австро-Угорщини щодо освіти населення Закарпаття. Вирішуючи питання соціально-економічного, національного та політичного характеру уряд Чехословацької Республіки не випускав із поля своєї діяльності таку важливу ділянку як шкільництво на Підкарпатській Русі, добре розуміючи, що рівень національної культури визначається також і демократичним характером освіти, її станом, змістом, розгалуженістю навчально-освітніх закладів та доступністю навчання для широких верств населення.

Особливий розвиток шкільної справи на Закарпатті в цей період був зумовлений національною політикою уряду по відношенню до краю. На виконання рішень Сен-Жерменського договору у Генеральному Статуті відзначено, що в школах Підкарпатської Русі мовою навчання буде народна мова, як і офіційною мовою взагалі, будуть "якнайскоріше організовані русинські школи" [10].

Уже наприкінці 1919-1920 навчального року на Закарпатті функціонувала 321 школа з русинською (українською) мовою навчання, 83 з угорською, 22 з чеською та словацькою, 7 з німецькою, 4 з румунською та 38 з двома мовами викладання. Всього було вже 475 початкових шкіл для різних національностей, 62428 учнів навчало 867 учителів [11]. Якщо уряд Австро-Угорщини в галузі шкільництва національних меншин проводив проугорську політику, то уряд Чехословаччини стояв на захисті інтересів національної школи. У наступному навчальному році кількість шкіл зросла на 212,7 відсотка і становила 683 навчальні заклади. Із них 269 шкіл державних, 24 державно-приходських, 9 приватних і інші - церковні. У 1922-1923 навчальному році на Закарпатті було вже 703 школи, що в процентному відношенні становило 102,9 відсотка до попереднього навчального року [12]. На кінець 20-х початку 30-х років народні школи були вже майже в кожному селі, а в віддалених, малодоступних населених пунктах працювали навчальні курси.

Росту шкіл сприяв і утворений 17 вересня 1921 року шкільний реферат (відділ), у функції якого входила також організація роботи шкіл. Очолив відділ інспектор Йозеф Пешек. А при окружних комітетах, міських управліннях, зокрема Ужгорода та Мукачева, створювалися комісії по відновленню роботи всіх типів шкіл і культурно-освітніх закладів. [13]. Щодо джерел утримування, то школи поділялися на державні, общинні, приватні, релігійні.

У цей час був зменшений і виковий день учнів. У добу Австро-Угорщини діти відвідували школу віком від 6 до 12 років, а в період Чехословаччини від 6 до 14 років. Крім того, почали виходити для освіти фінансові журнали та газети.

Кожного року стан шкільництва в краї поглиблювався. Нарощувалися темпи будівництва нових навчальних закладів за рахунок коштів з державного бюджету. В середньому щорічно будувалося і вводилося в експлуатацію 5-6 шкіл у краї [14]. Цей темп збільшувався у 30-х роках: 12-15 шкіл відкривалося щорічно.

Із перших років входження Закарпаття до складу Чехословаччини уряд республіки відкривав також горожанські (неповні середні) школи. Характерно те, що вперше такі навчальні заклади почали створюватися і в великих селах та гірських районах (Ясиня, Великий Бичків, Бірки, Донге, Великі Лучки, Перечин, Волове (Міжгір'я), Чинадієво, Рокосшино, Середнє).

Уже всередині 20-х років на Закарпатті було 16 горожанських шкіл: 15 державних і 1 церковна - греко-католицька. Серед державних були 13 з українською мовою навчання, 1 з чеською та 1 з угорською мовою викладання. Важливо також, що в українських школах Ужгорода і Мукачева були також паралельні класи з угорською, а в Перечині і Великому Березному з чеською мовою викладання [15].

Чехословаччина сприяла розвитку системи середніх навчальних закладів. Якщо таких на 1920 р. було лише 3 (тільки реальні гімназії і всі з угорською мовою навчання), то на кінець 20-х років їх нараховувалося 13. Із них 4 реальні гімназії і 3 учительські семінарії з угорською і сирейською мовами [16].

З приводу розвитку середньої освіти в краї варто зауважити, що вже в перші роки емігранти-русини, які проживали в Америці, безпідставно звинувачували уряд Чехословаччини в тому, що він не розгалужує широкі сітки середніх шкіл на Закарпатті. Раді об'єктивності зауважимо, що такої нагальної потреби ще й не існувало за відсутністю учнів з необхідним рівнем підготовки для лієї ланки освіти.

Слід також констатувати, що на Закарпатті число неграмотних за 10 років (1921 -193 рр.) зменшилося на 22,8%: з 50,2 відсотків (наслідок Австро-Угорської імперії) до 27,4, грамотність українців краю зросла на 24 проценти і складала 56,1 відсотка [17].

Чехословацький уряд за 10 років зробив важливий внесок у розвиток не тільки українського шкільництва краю, але і національних меншин, що проживали на його території (див. таблицю 3) [18].

Таблиця 3

Стан народного шкільництва на Закарпатті

(дані: 20-х - початок 30-х років XX ст.)

	Школи						Всього
	Українські	Чеські	Угорські	Німецькі	Румунські	Сирейські	
Школ	445	158	118	17	4	7	769
Класів	2207	633	365	39	31	16	3271
Учителів	3069	618	363	34	33	16	3431
Учень	102152	22178	18171	1818	1620	741	136681

Нормальний розвиток шкільництва в краї гальмувався і відсутністю необхідної кількості педагогічних кадрів взагалі, а національно свідомих зокрема. Для забезпечення навчального процесу в уже існуючих школах було обмаль учителів, не вистачало їх і в новостворених школах. Це призводило до кризи на ниві освіти. При цьому необхідно враховувати і той факт, що більшість учителів були противниками нового режиму, через що їх довелося звільняти, а деякі самі виїхали з території краю. Лише 379 учителів (56,2%) склали присягу служинню на користь Чехословацькій Республіці, а 295 чоловік (43,76%) емігрували. В Мукачеві було 36 вакантних місць, у Сваляві - 13, Великому Березному - 7, Березові - 24 і т.п. Критичне становище було і в гімназіях: згоду працювати в цих закладах дало лише 6 чоловік; із 110 вакансій на посаду вчителя було заповнено лише 62 місця. Всього в 1920 році педагогів налічувалося 1000 чоловік [19]. Така кількість не відповідала потребам шкільництва, що почало інтенсивно розвиватися в умовах чехословацького режиму.

Відсутність своїх педагогічних кадрів зумовила шляхи їх пошуку та підготовки. За пропозицією Й.Пешека, один із них залучення до роботи в різних типах шкіл учителів з числа українських та російських емігрантів, що проживали на території Чехословаччини, а також із Галичини. Уже в першій половині 20-х років у край прибули сотні галичан-учителів із сім'ями. Серед них такі відомі нині постаті, як І.Панькевич, В.Бірчак, П.Яшко, А.Алеськевич та інші. Однак виступник Пешека, теж

чех, Й.Шімак відмовився від послуг галичан, залучаючи вчителів-чехів та педагогів-емігрантів з Росії та України. До речі, на початок 1926 р. в Чехословаччині перебувало близько 250 учителів-емігрантів нижчої і середньої школи. 12% їх припадало на населення краю. Із 30 вчителів-росіян, які працювали на освітній ниві, 6 викладали в середніх школах, інші займали посади народних учителів. Усі вони отримували таку зарплату, як і вчителі краю - громадяни Чехословацької Республіки [20]. Причиною такої політики підбору кадрів було, мабуть, те, що значна кількість учителів-галичан не хотіла їхати у віддалені населені пункти краю.

Інший шлях (більш ефективний) розв'язання проблеми забезпечення шкіл кадрами проходив через підготовку вчителів з місцевої молоді, збільшуючи набори в 3 педагогічні заклади краю. У цьому плані йде інтенсивна робота. Уже протягом 1919-1923 рр. було підготовлено з числа талановитої молоді краю 916 фахівців. Але й цього на той час було замало, бо на перше п'ятиріччя інтенсивної розбудови шкільництва на 1 вчителя в середньому припадало: до 12 років - 64, до 14 років - 91, до 15 років - 105 учнів. На кінець 20-х років кількість педагогів на Підкарпатській Русі збільшилася на 1362 чоловіка (236,2%) і становила 2362 спеціаліста [21].

Строкатість контингенту вчителів (автохтони, галичани, емігранти) призвела до виникнення в краї трьох різних за орієнтацією течій - русофільської, українофільської та русофільської (москвофільської), що вели між собою непримириму боротьбу. Все це не могло не відзначитися на якості знань учнів, рівні навчально-виховного процесу, виданні підручників, позицій педагогічної періодики та роботі культурно-освітніх установ.

Конституцією Чехословаччини надавалися населенню краю права і свободи щодо створення товариств, видання газет і т.п. Це спричинило сприятливі умови для розвитку суспільно-політичної та педагогічної преси. Вже в перші роки з'являються педагогічні видання "Урядовий вісник", "Учитель", "Підкарпатська Русь", "Наш рідний край", "Пчілка" та інші. Преса засвідчує про її незаперечний якісний розвиток і кількісне зростання у порівнянні з Австро-Угорським періодом [22]. Це також стосується і радянського періоду краю (1946-1990 рр.). Адже за роки радянської влади на Закарпатті були заборонені всі педагогічні видання, які виходили на Підкарпатській Русі у що добу, а нігомість не було запропоновано жодного. Тільки в незалежній Україні відродилися в краї "Пчілка", "Наш рідний

край", "Виночок", але вже перестали виходити за відсутності державного фінансування. З 1998 р. виходить єдина освітянська газета краю "Гімназія".

У краї створюються в цей період національні культурно-освітні товариства, організовуються читальні, бібліотеки і т.п. Активно почало свою діяльність товариство "Просвіта", засноване в травні 1920 року, щодо утвердження української національної свідомості. Воно випускало книги, "Науковий збірник", календар "Просвіта". Станом на 1931 рік "Просвіта" випустила 8 річників "Наукового збірника". Як протидія йому було засновано в 1923 році інше - товариство ім. О.Духновича. В його рамках функціонувало дванадцять секцій, зокрема, організаційно-просвітницька, видавнича, театральна, спортивна, музична, санітарної гігієни та інші. За період з часу свого заснування до 1929 року воно випустило 79 книг [23].

Слід відзначити, що роботу в плані створення культурно-освітніх товариств проводили й національні меншини краю, правда, значно менше чехи і активно угорці (див. таблицю 4) [24].

Таблиця 4

Мережа культурно-освітніх закладів товариств на Закарпатті станом на 1928 рік

Назва товариства:	Товариства					Всього
	"Просвіта"	ім. О.Духновича	Чеські	Угорські	Інші	
Читальні	101	168	6	26	23	324
Бібліотек	103	152	19	25	23	322
Театральних гуртів	43	79	15	36	16	189
Оркестрів	9	24	12	6	5	56
Хорів	15	29	7	23	14	78

Аналіз першого десятиріччя перебування Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі демократичної Чехословацької Республіки засвідчує, що за цей короткий час історії відбулися суттєві зрушення на культурно-освітній ниві краю. Це не міг не

відзначити видатний педагог, культурно-освітній діяч і політик Августина Волошина, який брав активну участь у цьому процесі і вбачив своє першочергове завдання і покликання у тому, як здійснюється він сам, щоб сприяти роботі "правительства в ділі організації і ведення шкіл" [25]. А тому, підкреслює А.Волошин, "потрібно дякувати Божому провидінню, яке приєднало нас до Чехословаччини, чим після довгих століть невони дарувало нам милість відродження народного і культурного" [26].

Не можна не вказати і на об'єктивність висновків, що їх зробили А.Ігнат, М.Кляп, А.Крушельницький, І.Пепшиа, В.Тураниця, що в складі Чехословаччини освіта Закарпаття не тільки отримала нові сприятливі умови для розвитку, але й досягла вагомих успіхів: відбувся значний ріст мережі не тільки початкових народних шкіл, а й горожанських та гімназій, учительських семінарій та інших середніх спеціальних навчальних закладів; були написані і видані нові підручники народною мовою для різних ступенів шкіл, гімназій та педагогічних семінарій. Суттєво зросла і кількість учителів, особливо з числа представників місцевого населення. В краї була створена і набула розвитку система підготовки педагогічних кадрів. Саме в цей період засновуються, швидкими темпами розвиваються і систематично виходять різнопрофільні педагогічні газети, журнали, календарі. Педагогічна періодика зростає кількісно і якісно.

У перше десятиліття на ремонт, модернізацію шкіл, а також на спорудження нових (побудовано 52 навчальні заклади) урядом Чехословаччини виділено більше 41 мільйона крон. "Підкарпатська Україна (Русь) - це одна з найщасливіших українських територій під оглядом шкільництва" [27].

Тільки незначна частина наведених цифр і фактів засвідчує про вагомі здобутки в галузі культурно-освітньої діяльності і спростовує тезу про занебаність шкільництва, науки, культури, висунуту після воз'єднання Закарпаття з радянською Україною в складі СРСР. А тому ми повинні пам'ятати, застерігає професор Г.Павленко, що в історії безслідно пішло не зникає. Не можемо і ми огульно підходити до свого минулого. Історичну пам'ять й історичну свідомість народу можна формувати лише за умови, що вони базуватимуться на міцному фундаменті правильно усвідомлених і науково інтерпретованих фундаментальних цінностях як власного народу, так і інших народів [28].

1. Болдижар М.М. Будемо правдивими до минулого. - Ужгород, 1999. - С. 3.

2. Гриняк І. Утворення Чехословаччини та її вплив на долю українців Центральної Європи // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку. Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-й річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 28 жовтня 1998 року. - Ужгород, 1999. - С. 9.

3. Болдижар М.М. Названа праця. - С. 61-62.

4. Цит. за: Шандор В. Спомини. - Ужгород: "Тражда", Закарпатський Союз, 1996. - Т. 1. - С. 21.

5. Болдижар М.М. Названа праця. - С. 62-63.

6. Болдижар М., Грив О. Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 р. - початок 1946 р.). - Ужгород: "Полячка "Карпатського краю", 1999. - С. 90.

7. Макара М. Закарпатська Україна: шлях до воз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946 рр.). - Ужгород, 1995. - С. 43.

8. Таблиця складена нами на основі джерел та літератури, визначених у даному списку.

9. Таблиця складена на основі даних: Stojan F. Representacni sbornik veskereno v skolstvi na Podkarpatske Rusi pri priezitosti zo letochotvom CSR 1918 - 33. - Praha, 1938. - S. 6.

10. ДАЗО. - Ф. 13, оп. 6, од.зб. 7, арк. 57.

11. Stojan Frantisek. Representacni sbornik veskerého skolstvi na Podkarpatske Rusi pri priezitosti 20 leteho trvani CSR. - Presov, 1938. - S. 3.

12. Підкарпатська Русь - 1919-1936. - С. 104.

13. ДАЗО.-Ф. 28, оп. 1, од.зб. 59, арк. 1-15; ДАЗО.-Ф.28, оп. 1, од.зб. 891, арк. 5-6.

14. ДАЗО. - Ф. 28, оп. 2, од.зб. 2919, арк. 15.

15. Підкарпатська Русь. - 1926. - 15 березня.

16. Josef Pesina. Skolstvi na Podkarpatske Rusi v pzitomnosti. - Praha, 1933. - S. 35.

17. Кузьмин М.И. Школа и образование в Чехословакии. - М., 1971. -С. 242-243.

18. Stojan F. Representacni sbornik... - S. 6.

19. Див.: Магочій П.Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). - Ужгород, 1994; Восемь лекцій о Подкарпатской Руси.

20. Русский учитель в эмиграции: сборник статей. -Прага, 1926.

21. Див.: Josef Pesina. Названа праця.-С. 3 8; Восемь лекцій о Подкарпатской Руси.-С. 93; Магочій П.Р. Названа праця. -С. 108.

22. Дет. лив.: Габор В. Закарпатська українська преса 20-30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю / Автореферат. - К., 1997; Добош І. Історія української журналістики 20-30-х років ХХ ст. - Івано-Франківськ, 1995; Турянця В. Тенденції, закономірності розвитку та функціонування педагогічної періодики Закарпаття доби Чехословаччини // Науковий вісник Ужгородського державного університету: Серія "Педагогіка. Соціальна робота": ВАР "Патент". - 1999. - № 2. - С. 47-55.
23. Карпаторусские достижения. - Ужгород, 1930. - С. 115-116.
24. Камінський Й. Історія Центральної Русської Народної Ради. - Ужгород, 1927. - С. 32.
25. Волошин А. Виступ на II з'їзді Педагогічного товариства Підкарпатської Русі 8 травня 1926 р. // Волошин А. Твори. - Ужгород: МПП "Траєда", 1995. - С. 120-121.
26. Волошин А. Бесіда посла й председателя ППТР при створенні III загального з'їзду // Подкарпатська Русь. - 1928. - № 8-9. - С. 178.
27. Див.: Ігнат А. Світло Жовтня. - Ужгород, 1957. - 53 с. Його ж: Став освіти на Закарпатті в 20-30- роках // Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. - Ужгород: "Карпати". - 1970. - С. 212-221; Кляш М.І.; Кляш М.П. Августин Волошин і розвиток освіти на Закарпатті в період Чехословацької Республіки // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 28 жовтня 1998 року. - Ужгород, 1999. - С. 160-172; Крушельницький А. Національне питання в шкільництві на Прикарпатті // Нова громада. - Відень, 1923. - Ч. 3-4; Pesina J. Skolství na Podkarpatske Rusi v prelopnosti. - Praha, 1933; Турянця В. Тенденції, закономірності розвитку та функціонування педагогічної періодики Закарпаття доби Чехословаччини // Науковий вісник Ужгородського державного університету: Серія "Педагогіка. Соціальна робота": ВАР "Патент". - 1999. - № 2. - С. 47-55; Його ж: Педагогічна періодика Закарпаття між двома світовими війнами // Науково-методичний збірник матеріалів конференції. Ужгород, 19 грудня 1997 р. - Ужгород: Патент, 1998. - С. 183-191.
28. Павленко Г. Глобальні та регіональні передумови змін у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: перші спроби осмислення та перспективи визначення // Соціально-економічні та етнографічні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х - перша половина 90-х років ХХ

Матеріали міжнародної наукової конференції. - Ужгород: Івано-Франківський редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації, 1997. - С. 111